

IRIS ROCÍO SANTILLÁN RAMÍREZ

Professora investigadora de la Universitat Autònoma de l'Estat d'Hidalgo (Mèxic)

FERNANDO TENORIO TAGLE

Professor investigador de la UAM-A (Mèxic)

1. PODER, SABER I RISC

No és una casualitat que particularment els estudis en las ciències socials es dirigeixin al coneixement del que a priori s'avalua de manera negativa, i que s'exhibeixi en diverses ocasions la fragilitat de la llei d'Hume o la distinció artificial entre les nostres actituds cognitives, que pretenen descriure i explicar el món, i les valoratives, que pretenen enjudiciar-lo. És a dir, els estudis tendeixen a interrogar-se, com s'ho podia formular Freud fa un segle, per què no és possible aconseguir la felicitat.¹

De les mateixes aportacions freudianes, fins i tot abans de tòtem i tabú,² és possible apreciar com l'ésser humà no pot quedar exempt de les experiències del sofriment i de l'aflicció que, de vegades, urgeixen al mateix subjecte per conjurar el complex de culpa i, així, possibilitar la maduresa. És a dir, són qüestions, si bé simbòliques però amb importants conseqüències pragmàtiques, en les quals el propi ésser humà, de forma conscient o inconscient, arrisca la seva integritat per reduir l'angoixa. I potser aquesta angoixa és la guia de tot el saber, dirigit aleshores a cercar la seguretat.

En el cas mesoamericà, per exemple, en la cosmovisió construïda per la nació asteca, la veritat s'enunciava amb el terme *neltiliztli* (arrel), qüestió que esdevé intel·ligible si es considera que l'època d'hegemonia d'aquest poble era denominada «l'edat del moviment». Per tant, la veritat dóna la idea de fixació sòlida o arrelament profund, com assenyala León Portilla,³ que possibilita, al nostre entendre, la pervivència en la dinàmica del món. No és una casualitat, com després Massimo

1. Cfr. *El malestar en la cultura. Obras completas*. Argentina: Amorrurtu Editores, 1976, volum XXI.

2. Cfr. *Tótem y Tabú*. Mèxic: Alianza, 1991, 8a reimpressió.

3. Cfr. León Portilla, Miguel. «El pensamiento prehispánico». A: *Estudios de historia de la filosofía en México*. Mèxic; UNAM, 1985, p. 34.

Cacciari, que en totes les cultures els sabers i les normes que es construeixen sobre la seva base, és a dir, les visions inicials unificades del món, hagin partit de la por a la mort⁴ (tot i que també se la visualitza com l'origen de la vida)⁵ de la mateixa manera que en els relats, mentre es narren les glòries dels pobles, es presagien destins apocalíptics, com en el cas no solament de la tradició judeocristiana.⁶

Però a més, cada vegada que els sabers es van concretant de la manera que sembla més adequada, es trenquen amb idees que aportaven certa seguretat, com han estat els casos de Copèrnic, en constatar que la Terra no era el centre de l'univers i de Darwin, en evidenciar que descendim del mico, i que han desmuntat les idees sagrades que ens destinaven a una vida eterna; o el cas del mateix Freud en apreciar que durant la infància, el que és vist com un subjecte «pur» té pretensions eròtiques respecte al pare del sexe oposat. No ha estat ingènua l'argumentació *hobbsiana* de visualitzar «l'home com un llop per a l'home». És a dir, els sabers no únicament han descentrat l'ésser humà sinó que hi han vist el seu propi risc, com passaria també amb la hipòtesi *malthusiana*.

Això no obstant, el saber que proporciona poder (qüestió força tractada pels grecs, especialment per Aristòtil, l'anhelant mestre d'Alexandre el Gran, i que com molts d'altres estaven i segueixen perseguint la idea de conquerir el món prenent fonamentar-la en la raó superior) és un saber que sens dubte pot possibilitar la transformació, segons les tesis sobre Feuerbach, però no ha ignorat en la praxi la relació inversa, com va mostrar Foucault: un poder que proporciona saber o, com en els temps presents del capitalisme avançat, un poder que finança la producció i l'obtenció de sabers.

En conseqüència, l'angoixa que sorgeix de l'impuls per conèixer és el mateix sentiment que sorgeix en l'impuls per accedir al poder perquè aquest és el que, finalment, proporciona seguretat. Així, el risc, en sentit ampli, no és més que la previsió de la pèrdua de poder o l'evidència de la seva carència davant del qui el posseeix. Però això indueix a considerar també que la denominada societat del risc,⁷ amb la qual cosa s'indica des d'una lectura una de les notes distintives de les societats en la modernitat avançada, està en situació de risc, justament per les accions d'aquells qui en aquests nous escenaris han consolidat certs marges d'una hegemonia que no es vol perdre.

Per tant, les pretensions de seguretat per alliberar-se de l'angoixa, poden posar en risc la pròpia societat i particularment els seus segments febles. En aquest sentit, no és distant de la paradoxa de l'exclusió que sempre és conse-

4. Cfr. Cacciari, Massimo. *Icone della Legge*. Milà: Adelphi, 1987, 3a edició.

5. La regió dels morts és anomenada en llengua náhuatl *Mictlán* i significa el mateix lloc on els vius es formen a partir dels morts.

6. Seguint les fonts originàries d'Amèrica Llatina, Eduardo Galeano narra: «*Chilam Balam, el que era boca de los dioses, recordó lo que todavía no había ocurrido: «...dispersados serán por el mundo las mujeres que cantan y los hombres que cantan y todos los que cantan... Nadie se librará, nadie se salvará... Mucha miseria habrá en los años del imperio de la codicia. Los hombres, esclavos han de hacerse. Triste estará el rostro del sol... Se despoblará el mundo, se hará pequeño y humillado.» Cfr. Memoria del Fuego Vol I Los nacimientos. Mèxic: Siglo XXI Editores S.A., 1978, 14a edició.*

7. Cfr. Bech, Ulrich. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós, 1998.

qüència de la construcció d'identitats.⁸ I, d'acord amb això, les hegemonies no són pures sinó hegemonies d'una identitat qualsevol que necessita (en el seu afany per persistir) la construcció d'alteritats per reafirmar-se (nosaltres-ells).

D'acord amb José Antonio Marina i Marisa López Penas, «...els humans necessiten viure en la claredat, la seguretat i la fe. Són estats afectius que donen tranquil·litat, sentiments amistosos, absència de temor. Però se solen afartar i avorrir de tanta pau i són capaços de començar una revolució per distreure's. Així que oscil·len entre la nostàlgia de l'excitació quan estan tranquils i la nostàlgia de la tranquil·litat quan estan angoixats».⁹ D'aquesta manera, es protagonitza una lluita en la qual Eros i Thanatos, distants del conflicte, són còmplices de la mateixa tragèdia.

Això vol dir que el risc de perdre el poder (com de no aconseguir sabers), més enllà de l'efecte *boomerang* al qual Ulrich Beck es refereix,¹⁰ impulsa accions que posen en risc realment aquell qui es visualitzi, en qualsevol forma, com a enemic. De la mateixa manera que Israel va dur a terme agressions contra el poble palestí que van culminar en el que avui coneixem com «els territoris ocupats», agressions que van fonamentar en l'absurd jurídic d'una legítima defensa preventiva, en el tercer mil·lenni, la guerra promoguda per la part més hegemònica d'Occident en contra d'Iraq i les amenaces d'altres agressions contra d'altres nacions, més enllà dels interessos econòmics que les guien i procuren també consolidar aquesta hegemonia, cínicament s'enuncien com «atacs preventius» que, aleshores, poden provocar igualment reaccions que guien les mateixes emocions i sentiments de les identitats que se senten amenaçades. No obstant això, la por que provoca aquesta possibilitat, pot reforçar la pràctica de les accions preventives que indubtablement fan esblanqueir l'efecte *boomerang*.

En el mateix sentit, del cas que tot seguit s'analitza, gènere i risc, es pot desprendre que en aquesta denominada societat del risc, si està en risc la pervivència de valors que són producte de les que podríem denominar famílies patriarcals i/o nuclears, per exemple, on la cultura ha construït el subjecte femení com a inferior i, per tant, com a subjecte receptor d'amplis marges de violència visible i invisible, aquesta percepció ha posat la dona encara en més situació de risc real.

2. GÈNERE I RISC

Sens dubte el punt de partida per a l'estudi de la societat de risc va ser l'obra del mateix nom d'Ulrich Beck, en la qual la tragèdia de 1986 a Txernòbil, va consolidar el seu plantejament quant al fet que la modernitat genera riscos i conseqüències que amenacen la supervivència de plantes, animals i dels éssers humans.¹¹

8. Cfr. Tenorio Tagle, Fernando. «Sobre la exclusión y el sistema penal». A: *Actes del graduat*. Universitat de Barcelona, 2003 (en premsa).

9. Cfr. *Diccionario de los sentimientos*. Col·lecció «Argumentos». 4a ed. Barcelona: Anagrama, maig de 2000, p. 117.

10. *Op. cit.*

11. Beck, U. *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós, 1986, p. 19.

Tot i que en aquesta mateixa obra aborda el tema del risc que assumeix la societat davant d'un nou ordre social, vist des d'una perspectiva macro, també dedica la seva obra a les relacions existents actualment entre dones i homes dins i fora de la família. Això obre la possibilitat d'abordar en aquest treball la temàtica del gènere, analitzar com el fet de ser dona representa, avui dia, un risc i, sobretot, si els canvis que han experimentat les vides de les dones, que cada vegada són més autònomes i independents, representen un risc real per a les relacions de família, tal com la planteja Ulrich Beck.

Una de les contribucions més importants del moviment feminista ha estat, sens dubte, que a partir de l'anàlisi amb perspectiva de gènere s'ha evidenciat la situació en què dones i nenes han viscut i viuen en l'actualitat. El reclam per relacions entre gèneres —en principi igualitàries i posteriorment equitatives— ha fet aflorar com afirma Ulrich Beck: «clarament a la consciència les desigualtats que segueixen existint i que s'aguditzen».¹²

Així, fins fa ben poc s'han posat al descobert els riscos que quasi la meitat de la població del planeta pateix pel simple fet d'haver nascut dona.

Per exemple, segons el recompte de Charlotte Bunch en matèria de violència de gènere, a Àsia occidental i meridional, la Xina i l'Àfrica septentrional, han desaparegut seixanta milions de dones per la discriminació de gènere. Als Estats Units una dona és agredida físicament per la seva parella cada nou segons; cada any són assassinades més de cinc mil dones hindús perquè els parents del seu marit consideren que el dot no va ser l'adequat; en alguns països d'Orient Mitjà i d'Amèrica Llatina, els marits són exonerats quan per motius d'honor maten les seves dones «infidels», «desobedients» i «obstinades»; a Bangladesh és habitual esventar àcid a la cara de les dones que «menyspreen» o ignoren algun pretendent; cada any pateixen la mutilació genital prop de dos milions de nenes (que en representen sis mil cada dia), i a Àsia més d'un milió de nenes cada any es veuen forçades a prostituir-se.¹³

D'igual manera, avui es té consciència que les guerres representen un risc veritable per a les dones dels pobles vençuts (tot i que elles no participen en la direcció, preparació, esclat o prossecució de les guerres). El mateix va passar en les antigues guerres de conquesta de Xile, Perú, Argentina i Mèxic, com en els recents casos del Vietnam i Kosovo (i malgrat que no s'hagi difós per cap mitjà és quasi segur que dones afganeses han estat violades sexualment per soldats nord-americans en la recent invasió anglosaxona a l'Afganistan) i com dolorosament va succeir a Ruanda, on es calcula que a la capital, Kigali, la majoria de les dones d'entre tretze i cinquanta anys d'edat van ser violades.¹⁴ La violència sexual contra aquestes dones confirma simbòlicament el poder que el vencedor ha exercit sobre el vençut. I malgrat que en cada conflicte bèl·lic es repeteix aquest tipus d'accions,

12. Beck, U., *op. cit.* p. 132.

13. Bunch, Charlotte *et. al.* (editors). *Los derechos de las mujeres son derechos humanos. Crónica de una movilización mundial*. Mèxic: Edamex, 2000, p. 41.

14. Umutanguha Layita, Félicite. «Testimonio presentado ante el Tribunal de Beijing el 1 de septiembre de 1995». A: Bunch, Charlotte *et. al.* *Op. cit.*, 2000, p. 106.

quasi de manera inexorable, no va ser fins fa ben poc que la violació de tipus sexual ha estat considerada un crim de guerra.¹⁵

A pesar que la revisió de la proposta teòrica d'Ulrich Bech té diverses lectures i interpretacions, hem d'analitzar-la des del paradigma constructivista. Sembla clar que la categoria de «societat de risc» és una construcció social generada per complir certes funcions no declarades que també caldria analitzar i aprofundir. Aquest plantejament revisat de manera transversal des de la perspectiva de gènere ens sembla molt important, ja que el gènere en si (femení o masculí) també és una construcció social, com s'ha demostrat en els estudis antropològics de Margaret Mead.

La dicotomia entre home/dona ens fa veure l'un i l'altra com a éssers amb característiques físiques, intel·lectualment i sentimentalment oposades o diferents, que en la pràctica han deixat en una posició de desavantatge moltes dones que han tingut la possibilitat d'elegir el que desitgen o el que més els convé.¹⁶

A pesar que les necessitats del sistema capitalista s'han transformat en el sentit que les dones són benvingudes en el mercat laboral i de consum, no solament ja d'aliments sinó d'altres tipus, la realitat és que la desigualtat entre gèneres segueix palesa. A Mèxic això s'evidencia amb l'anàlisi d'algunes dades estadístiques generades per l'Institut Nacional d'Estadística, Geografia i Informàtica (INEGI). Per exemple, en matèria educativa tenir un 7 % menys de possibilitats d'estudiar una llicenciatura i un 15,8 % menys de continuar un postgrau universitari;¹⁷ en matèria laboral percebre un 10,9 % menys que els homes per les mateixes feines¹⁸ i tenir menys oportunitats per treballar com a investigadores (l'any 1998 el Sistema Nacional d'Investigadors —i investigadores— integrava sis mil set-cents quaranta-dos investigadors, dels quals el 72 % eren homes i tan sols el 28 % dones).¹⁹

Pel que fa a la participació sociopolítica de les dones, l'any 2000 tan sols ocupaven el càrrec de presidentes municipals vuitanta-cinc dones, la qual cosa representa el 3,5 % del total. En aquest mateix any, solament dues dones van ocupar el càrrec de secretàries d'Estat, en un total de catorze secretaries.²⁰

La violència a l'interior de les famílies va quedar en l'àmbit privat durant molt de temps, però avui se sap que, d'acord amb una enquesta realitzada per l'INEGI el 1999, de 4,3 milions de llars de l'àrea metropolitana del Districte Federal, una de cada tres (que involucra 5,8 milions d'habitants) pateix algun tipus de violència

15. En l'actualitat vuit instruments internacionals ja qualifiquen la violació de dones durant conflictes armats com a crims de guerra i de lesa humanitat i deixen de considerar-los com un simple delicte contra la dignitat de les persones. Atorguen el mateix rang a l'embaràs, l'esterilització i la prostitució forçada; com també a l'esclavitud sexual i a d'altres formes de violència sexual. Martínez, Martha. *La violación de mujeres durante conflictos armados*. 2002. <http://www.cimacnoticias.com>.

16. Osborne, Raquel. *La construcción sexual de la realidad*. València: Universitat de València, 1993, p. 43-62.

17. Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática. Mèxic, 2001, p. 168.

18. *Idem*, p. 314.

19. *Idem*, p. 175.

20. *Idem*, p. 372 i 374.

intrafamiliar (que inclou el maltractament emocional, la intimidació, l'abús físic i/o sexual) i en el 85 % aquesta violència va dirigida contra les dones.²¹

El risc que representa ser dona a Mèxic es construeix en gran mesura per les institucions governamentals. N'hi ha prou de dir que fins avui han estat violades, mutilades i assassinades més de tres-centes cinquanta dones a Cd. Juárez, Chihuahua,²² sense que les autoritats de l'Estat hagin pogut —o volgut?— aclarir aquests crims i sense que les autoritats federals hagin volgut atraure la investigació, amb l'argument que es tracta de delictes del fur comú.²³

Les dones que han sobreviscut a una violació de caràcter sexual, per exemple, corren el risc de ser sobrevictimitzades per les autoritats responsables de la investigació del delicte. No és poc freqüent que les autoritats ministerials les sotmetin a interrogatoris en els quals es qüestionin el seu estil de vida, la seva forma de vestir i de relacionar-se amb els homes, i fins i tot si s'hi van sotmetre sense lluitar per evitar lesions, de manera que més que denunciants semblen probables responsables del que van patir.²⁴

En revisar dades com les anteriorment descrites, sembla difícil poder sostenir l'afirmació d'Ulrich en el sentit que els riscos es reparteixen quasi democràticament i que tard o d'hora l'efecte *boomerang* fa que aquells que els generen siguin víctimes del que ells mateixos van originar. No hi ha dubte que la idea de la masculinitat produeix els seus propis riscos, però no són els mateixos que els que afronten les dones.

D'altra banda, i ja per concloure aquesta breu reflexió, Beck afirma que si continua la transformació en la relació entre homes i dones és probable que la família —tal com la coneixem actualment—²⁵ desaparegui i els individus hagin d'enfrontar-se a una vida en solitud. Ens sembla interpretar una mena de retret cap a les dones quan aquest autor afirma:

...la família petita reposa en assignacions estamentals relatives a situacions genèriques d'homes i dones que precisament s'estan esquerdant en la continuïtat dels processos de modernització (inclusió de les dones en l'educació i en el mercat

21. *Idem.* p. 341-342.

22. A més d'aquests crims contra les dones, hi ha dones desaparegudes. El passat 14 de maig el subprocurador de la Zona Nord de la Procuradoria General de Justicia de l'Estat de Chihuahua (PGJECH) va reconèixer que de l'any abans referit i fins a aquella data, s'havien comunicat aproximadament quatre mil casos de dones joves desaparegudes en aquell municipi, la qual cosa ens fa suposar que el nombre de dones violades i assassinades podria ser molt més gran del que les autoritats reconeixen. Villalpando, Rubén. «La procuraduría estatal acepta que han desaparecido 4 mil mujeres en Juárez». A: *La Jornada*, 14 de maig de 2003.

23. Sí que, en canvi, la Procuradoria General de la República va atraure el cas de l'homicidi de Luis Donaldo Colosio, candidat a la Presidència de la República, sense que legalment n'hi hagués cap justificació.

24. Aquestes són algunes de les preguntes que formen part de l'interrogatori autoritzat per la Associació anglesa de Defensa de Drets Civils, per a què s'apliqui a les dones víctimes de violació, i que fins fa un parell de dècades era vigent a Mèxic (*Rompiendo el silencio*, s/f, pel·lícula dirigida per Fernández, Rosa M.)

25. Tot i que ja no existeix el model de família que existia en l'època premoderna. Des de fa temps els antropòlegs esmenten l'existència de famílies monoparentals, la família nuclear i la família extensa.

laboral, augment del nombre de divorcis). Però amb això es posa en moviment la relació entre producció i reproducció, igual com tot el que reuneix la «tradicció industrial de la família petita»: el matrimoni, la paternitat, la sexualitat, l'amor, etc.²⁶

Considerem que en el fons Ulrich es resisteix a aquest nou ordre social que s'està generant. El risc al qual realment estan sotmeses les dones és el d'entreveure com a alternativa tornar a fer un pas enrere enyorant aquelles èpoques en què no tenien autonomia, independència ni, per descomptat, l'opció d'aconseguir quotes de poder, amb la qual cosa es retorna a l'estereotip femení que la converteix en un ésser vulnerable ple de pors davant dels perills i els riscos als quals ha de fer front.²⁷

26. Beck, Ulrich, *op. cit.*, p. 19.

27. Sharon Marcus exposa que diverses teories reconeixen que el fet de ser víctima de violació provoca por entre les dones, però que no han considerat que això genera un cercle viciós, ja que aquesta por facilita alhora l'èxit de la violació. «Cuerpos en lucha, palabras en lucha: una teoría y una política para la prevención de la violación». A: *Debate feminista*, any 13, vol. 26, octubre, p. 59-85.